

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने

शाहिद मुस्ताक मुल्ला

संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

Mail ID- shahidmullasm93@gmail.com

फोन नंबर-9665686971

सारांश:

लोकशाही म्हणजे लोकांचे सत्ता लोकांनी चालवलेली प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सत्ता होय. लोकशाही (democracy) ही संज्ञा लोक (demos) आणि सत्ता (krates) या दोन ग्रीक शब्दांपासून निर्माण झालेले आहे. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यात लोकांचे प्रत्यक्ष सत्ता होती लोक राज्यकारभारात प्रत्यक्ष भाग घेत असत आधुनिक काळात लोकांनी निवडून दिलेला प्रतिनिधी राज्यकारभार चालवतात म्हणून तिला अप्रत्यक्ष किंवा प्रतिनिधीक लोकशाही असे म्हणतात लोकांची इच्छा आकांक्षा विचार यानुसार लोकशाही शासन पद्धतीचा राज्यकारभार चालतो लोकांचे संमती consent of the people आणि लोकांचे टीका criticism of the people या प्रक्रियेतून लोकशाहीचा कारभार चालतो लोकांचा बहुमताचा निर्णय मान्य करणारी आणि लोकांना समान संधी देणारे शासन पद्धती म्हणजे लोकशाही होय. परंतु आपल्या येथे फक्त पुस्तकी लोकशाही तेही निवडणुकीपुरती असल्याचे दिसते. वास्तवतेत लोकशाही कुठेच नाही असे माझे स्पष्ट मत आहे. असो चार खांबांवर लोकशाही समर्थपणे उभी आहे असे मोठ्या अभिमानाने सांगितले जाते आता त्यात समाज माध्यमांची भर पडली आहे. आता सध्याचे तर चित्र असे आहे की हे सर्व काम एकाच व्यक्तीच्या किंवा व्यक्तीसमूहाच्या नियंत्रणात आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, धर्माधता, बेरोजगारी, निरक्षरता.

प्रस्तावना :-

लोकशाही डेमोक्रेसी म्हणजे लोकांचे सत्ता लोकांनी चालवलेली प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सत्ता होय. लोकशाही (democracy) ही संज्ञा लोक (demos) आणि सत्ता (krates) या दोन ग्रीक शब्दांपासून निर्माण झालेले आहे. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यात लोकांचे प्रत्यक्ष सत्ता होती लोक राज्यकारभारात प्रत्यक्ष भाग घेत असत आधुनिक काळात लोकांनी निवडून दिलेला प्रतिनिधी राज्यकारभार चालवतात म्हणून तिला अप्रत्यक्ष किंवा प्रतिनिधीक लोकशाही असे म्हणतात लोकांची इच्छा आकांक्षा विचार यानुसार लोकशाही शासन पद्धतीचा राज्यकारभार चालतो लोकांचे संमती consent of the people आणि लोकांचे टीका criticism of the people या प्रक्रियेतून लोकशाहीचा कारभार चालतो लोकांचा बहुमताचा निर्णय मान्य करणारी आणि लोकांना समान संधी देणारे शासन पद्धती म्हणजे लोकशाही होय. परंतु आपल्या येथे फक्त पुस्तकी लोकशाही तेही निवडणुकीपुरती असल्याचे दिसते. वास्तवतेत लोकशाही कुठेच नाही असे माझे स्पष्ट मत आहे. असो चार खांबांवर लोकशाही समर्थपणे उभी आहे असे मोठ्या अभिमानाने सांगितले जाते आता त्यात समाज माध्यमांची भर पडली आहे. आता सध्याचे तर चित्र असे आहे की हे सर्व काम एकाच व्यक्तीच्या किंवा व्यक्तीसमूहाच्या नियंत्रणात आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. लोकशाहीत विरोधी मतांचा विचार झाला पाहिजे त्यावर चर्चा झाली पाहिजे सर्व बाजूंनी विचार करून जनतेच्या हिताचे निर्णय झाले पाहिजेत हे अपेक्षित आहे तसे होत असते का? होत आहे का? सत्ता एकमेव साध्य मुळात आपले व्यवस्थित तसेही करून निवडून येणे आणि सत्ता काबीज करणे हे सर्व राजकीय नेत्यांचे पक्षांचे ध्येय झाल्यापासून नीतिमत्ता साधन सूचिता कायदे नियम आणि संकेत याकडे कोणी लक्ष देईल असे झाले आहे एकदा खुर्चीवर बसलो की सर्व काही ठीक करता येईल ही मानसिकता वाढीस लागले. मग सरकारी यंत्रणा आणि न्यायालयाचा ही वापर प्रतिस्पर्ध्यांच्या विरोध करण्यास सुरुवात झाली. बेस्ट आणि गुंड लोकांना राजकारणात महत्त्वाचे पद मिळू लागले

त्यांच्याकडून घटनाबाह्य वर्तन झाले तरी त्यांना शिक्षा होण्याचे प्रमाण नगण्यच असल्याचे दिसू लागले एखादा लालूप्रसाद भ्रष्टाचार चा आरोप करून दोषी ठरून भ्रष्टाचार प्रकरणी शिक्षा झाली पण त्यामुळे भ्रष्टाचार थांबल्याचे किंवा कमी झाल्याचे काही कुठे दिसत नाही. उलट नव्या ग्रुपचा शोधून काढून नेते कार्यकर्ते अधिकारी आपली घरे भरताना दिसतात ज्यांचे दोन वेळ जेवणाची पंचायत होते ते मागडे विदेशी गाड्यांमधून फिरतात हा आपल्या तथाकथित लोकशाहीचा विजय आहे. प्रा.सिली यांनी म्हटल्याप्रमाणे (Democracy is a government in which everyone has a share.) लोकशाही हा शासनाचा असा प्रकार आहे की ज्यामध्ये संपूर्ण किंवा बहुतांशी लोक आपण निवडून दिलेला प्रतिनिधी मार्फत शासकीय सत्ता उपभोगतात एकंदरीत लोकशाही सज्ञ विषयी असा निष्कर्ष काढता येईल की लोकशाही म्हणजे अशी शासन व्यवस्था की ज्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता व बंधुता तत्वांचा आधार घेऊन व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि व्यक्ती विकास यांना महत्त्व दिलेले असते लोकशाहीचा कारभार लोकांचा संमतीतून आणि टीकेतून चालतो लोकशाही एक राजकीय जीवन प्रणाली आहे की जेथे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासातून समाजाचा विकास अशी लोकशाहीची धारणा असते स्वातंत्र्य समता बंधुत्व सहकार्य लोक मताचा पाठिंबा सामाजिक न्याय कल्याणकारी राज्य ही तत्वे गृहीत धरून लोकशाहीचा कारभार चालवला जातो. आज भारतीय लोकशाही एका स्थित्यंतरातून मार्गक्रमण करीत असताना तिच्या यशापयशाचा व तिच्यासमोरील आव्हानांचा साक्षेपाने धांडोळा घेऊन तिच्या निकोपतेसाठी उपाययोजना सुचविणे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांचे प्रथम कर्तव्य आहे.

उद्दिष्टे-

1. भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप समजून घेणे
2. लोकशाहीची संकल्पना समजून घेणे
3. लोकशाही प्रक्रियेतील स्थित्यंतरांचा आढावा घेणे
4. लोकशाही पुढील आव्हानांचा आढावा घेणे.

लोकशाही समोरील आव्हाने.(challenges before democracy)

आज जगातील दोन तृतीयांश देशात लोकशाही शासन पद्धती स्वीकारलेली आहे. बहुतेक सर्व लोकशाही राष्ट्रात प्रादेशिक प्रातिनिधित्वाची पद्धती स्वीकारलेली आहे संसदीय अध्यक्ष नियंत्रित मार्गदर्शक अशा विविध स्वरूपाच्या लोकशाही पद्धतीने निर्माण झालेल्या आहेत तिसऱ्या जगातील बहुसंख्य राष्ट्रात लोकशाहीत शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे परंतु स्वातंत्र्य, समता, न्याय अशा लोकशाही तत्वांची तेथे उपेक्षा झालेली आहे. जागतिक आर्थिक व अनेक स्पर्धा भांडवलशाही देशांचे आर्थिक मत्केदारी वाढता दहशतवाद आक्रमक राष्ट्रवाद सामाजिक अस्थिरता सांस्कृतिक असमतोल अशा विविध समस्यांनी तिसऱ्या जगातील लोकशाही राष्ट्रीय ग्रासलेले आहेत त्यामुळे लोकशाही शासन पद्धती अस्थिर व यशस्वी झालेली आहे प्रादेशिक असमतोल प्रादेशिकता धर्माधर्मा जातीयता, जमातवाद, भाषावाद, अज्ञान, दारिद्र्य, बेकरी, अशी आव्हाने लोकशाही समोर उभी राहिलेली आहेत.

1) सामाजिक असमानता.(social inequality)

अ) धर्माधता:- लोकशाही समाज व्यवस्थेत सामाजिक विषमता आढळते धर्म, वंश, पंत, व्यवसाय, दर्जा इत्यादी कारणांनी समाजात विषमता निर्माण होत असते. इंग्लंड भारत अमेरिका लोकशाही देशात धर्माधता, वर्णभेद, जातीयतात जमातवाद अशा सामाजिक विषमता आढळून येतात. उदाहरणार्थ अमेरिकेत काळा गोरा वर्णभेद इंग्लंडमध्ये प्रोटेस्टंट आणि कॅथॉलिक असे ख्रिस्ती पंत पाकिस्तान अफगाणिस्तान या देशात शिया आणि सुन्नी हे इस्लामी पंत आढळतात. भारतात विविध धर्मांचे लोक राहतात भारतात हिंदू, मुस्लिम,

ख्रिश्चन , फारसी, जैन , बौद्धिक इत्यादी धर्मांचे लोक राहतात . भारतात हिंदू मुस्लिम संघर्षातून देशाची फाळणी झाली. धर्माधतेमुळे लोक आपल्या धर्मांचे संरक्षण, पालन करतात आणि अन्य धर्मांना विरोध करतात.

ब) जातीय राजकारण.

जातीयतेमुळे सामाजिक विषमता निर्माण होते. उदाहरणार्थ भारतीय लोकशाहीला जातीयतेची कीड लागलेली आहे भारतीय समाज वर्णव्यवस्थेवर आधारलेला आहे . भारतात ब्राह्मण , क्षत्रिय , वैश्य व शूद्र या चार वर्णांत 3000 जाती उपजाती आहे जन्मावरून जात ठरते आणि आपली जात श्रेष्ठ असा अहवानगंड प्रत्येक जातीच्या ठिकाणी असल्यामुळे जाती-जातीतसंघर्ष निर्माण होतात. भारतीय लोकशाहीवर आणि राजकारणावर जातीयतेचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसतो. भारतातील राजकीय पक्ष राजकारणात जातीयतेचा फायदा उठवताना दिसतात विशिष्ट जाती महत्त्व या विषयी संगणमत करून राजकीय पक्ष त्यांचा पाठिंबा मिळवतात . भारतातील विविध जातींचा विविध घटक राज्यात प्रभाव पुढीलप्रमाणे आढळतो

1 कर्नाटक- लिंगायत ओक्कलिंगा

2 आंध्र प्रदेश - रेड्डी , कम्मा

3 महाराष्ट्र - ब्राह्मण , मराठा , लिंगायत मागासवर्गीय जाती जातीयतेचे राजकारण राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही यांना घातक ठरू लागले आहे. जातीयतेच्या राजकारणामुळे जातीय दंगली होतात आणि त्यातून राजकीय हिंसाचार घडतात . भारतीय समाजात जाती उपजातींचे अनेक तटबंद असल्यामुळे लोकशाही स्थिर व यशस्वी होऊ शकलेली नाही.

2) प्रादेशिकता (regionalism)

लोकशाही राष्ट्रात प्रादेशिक असमतोल बिघडल्यामुळे लोकशाही धोक्यात येते वेळप्रसंगी प्रादेशिक निष्ठा आणि प्रांता अभिमान वाढल्यामुळे राष्ट्राचे विघटन होऊ शकते . उदाहरणार्थ प्रादेशिकतेमुळे पाकिस्तानचे विघटन होऊन बांगलादेशची निर्मिती झाली . भारतात प्रादेशिकता हा लोकशाही मार्गातील मोठा अडसर मानला जातो कारण भारतीय जनतेत प्रांत अभिमान आणि प्रादेशिक अस्मिता अधिक प्रमाणात आढळते . भाषावार प्रांत रचनेमुळे क्रांतीयता फुटीरवृत्ती संपुष्टात येईल असे वाटत होते. परंतु प्रत्यक्षात सीमावादासारखे नवे प्रश्न निर्माण झाले . महाराष्ट्र गुजरात, पंजाब, हरियाणा अशी सीमावादातून ही नवी स्वतंत्र चार राज्य उदयाला आली. प्रादेशिक निष्ठेमुळेच आसाम मध्ये मेघालय , नागालँड, मणिपूर , मिझोराम , त्रिपुरा अरुणाचल प्रदेश ही स्वतंत्र नवी राज्य निर्माण झाले. प्रादेशिक असमतोलातून उत्तरांचल , झारखंड आणि छत्तीसगड ही राज्य उदयाला आलेली आहेत.

3) आर्थिक असमानता आणि दारिद्र्य (economical inequality and poverty)

आर्थिक असमानता , आर्थिक विषमता , दारिद्र्य, बेकारी उपासमार इत्यादी आर्थिक असमानता कारणांमुळे लोकशाही शासन पद्धती अस्थिर व यशस्वी होत नाही ज्या देशात आर्थिक समानता प्रस्थापित होते तो देशच खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रधान बनतो भारतीय लोकशाही यशस्वी करावयाचे असेल तर प्रथम आपणाला राजकीय लोकशाहीबरोबरच देशात आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करावी लागेल असा इशारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिला होता. दारिद्र्य घटकाचा लोकशाही व्यवस्थेवर विदारक परिणाम होतो . कारण दारिद्र्यातूनच बेकारी, उपासमार , आणि मानाचा कनिष्ठ दर्जा असे प्रश्न निर्माण होतात भारत विकसनशील राष्ट्र आहे अप्रगत मागासलेल्या दारिद्र्य राष्ट्रात लोकशाहीचे चित्र विदारक भयंकर आणि निराशा जनक आहे . सामान्य गरीब जनता निवडणूक लढवू शकत नाही निवडणूक लढवणे हा श्रीमंताचा खेळ बनलेला आहे निवडणुकीत केवळ मतदान करणे एवढेच गरीब मतदारांच्या हातात राहिलेले आहे.

4) भाषेची समस्या (language problem)

लोकशाही शासन पद्धती स्थिर व यशस्वी होण्यासाठी लोकशाहीचा कारभार एकाच भाषेतून चालवणे अधिक श्रेयसकर ठरते राष्ट्रहिताच्या आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने राष्ट्रात एकच भाषा बोलणारे लोक असतील तर अधिक फायद्याचे ठरते भारतात 22 प्रमुख भाषा आहेत भारतीय लोकशाहीचा कारभार हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतून चालतो. हिंदी ही राष्ट्रभाषा मानली असली तरी दक्षिणेकडील राज्य हिंदी भाषेचा प्रखर विरोध करतात तमिळनाडू कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, केरळ या राज्यांनी हिंदी राष्ट्रभाषेला कडाडून विरोध केलेला आहे. हिंदी भाषेचा सातत्याने राज्य प्रशासनात वापर आणि प्रादेशिक भाषांचा स्वीकार यामुळे भविष्यकाळात इंग्रजी भाषेचे प्रभुत्व हळूहळू कमी होईल आणि तिची जागा हिंदी भाषा घेईल असे वाटते परंतु यासाठी दक्षिणेकडील राज्यांनी सहकार्य देण्याची खरी गरज आहे.

5) निरक्षरता (illiteracy)

2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील साक्षरता आणि निरक्षरता यांचे प्रमाण अनुक्रमे 74.80% आणि 25.60% असे आहे भारताचे एकूण लोकसंख्येत निरक्षर लोकांची संख्या सुमारे 28.7 कोटी आहे साक्षरतेच्या बाबतीत केरळ राज्याचा प्रथम क्रमांक लागतो. तेथे 93.91% लोक साक्षर आहेत. लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राज्यात सुरक्षित सुजाण व सुसंस्कृत नागरिक असावे लागतात. निरक्षरतेमुळे समाजात सुशिक्षित आशिक्षित अशी विषमता निर्माण होते. अशिक्षित नागरिकांना व्यक्ती स्वातंत्र्य, शासन पद्धती, मतदान पद्धती या गोष्टी समजत नसल्यामुळे ही विषमतेची दरी आणखीन रुंदावत जाते तेव्हा निरक्षरता निर्मूलन होणे नितांत गरजेचे ठरते निरक्षरता निर्मूलनाचे समाज शिक्षणाचे मार्ग

- 1) प्राथमिक शिक्षण भारतीय राज्यघटनेचा कलम 21 अनुसार 14 वर्षापर्यंत सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे देण्यासाठी 86 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली.
- 2) अनौपचारिक शिक्षण हा कार्यक्रम १९७९-८० सुरू केला 6 ते 14 वयोगटातील जी मुले योग्य वेळी शाळेत जाऊ शकले नाहीत किंवा ज्यांनीमध्ये शाळा सोडली आहे अशा मुलांच्या शिक्षणाची सोय करण्यात आली.

6) बेकारी:- (unemployment)

भारतातील लोकशाही पुढील एक ज्वलंत प्रश्न म्हणजे बेकारी निवारण होय. बेकारीची उग्र समस्या देशासमोर उभी आहे. भारतातील सुशिक्षित आणि अशिक्षित बेकारी असे दोन प्रकार आढळतात बेकारी म्हणजे रोजगार व्यवसाय मिळवण्याची इच्छा असताना तो रोजगार किंवा व्यवसाय न मिळणे होय. काम करण्याची क्षमता असणाऱ्या व्यक्तीला रोजगार न मिळणे यास बेकारी असे म्हणतात आधुनिक यंत्रे मशिनरी, उपकरणे, संगणक, इंटरनेट सारखे माध्यमे दळणवळणाचे आधुनिक साधने यामुळे कामकरी हस्तकला मजूर यांच्यावर बेकारीची वेळ आलेली आहे.

7) झुंडशाहीला प्रोत्साहन:-

लोकशाहीला काळीमा फासणारा आणखीन एक प्रकार म्हणजे राम मंदिर, बाबरी मस्जिद प्रकरण या तथागतिक अस्मितेच्या नावाखाली बाबरी मस्जिद पाडण्यात आल्या आणि झुंडशाहीचा विजय झाला बाबरी पाडण्याच्या प्रकरणात आरोपी असणारे काही लोक मंत्री झालेत खासदार झाले तर एक तर राज्यपाल हे झाले तब्बल 28 वर्षांत त्यांच्याविरुद्धचा फौजदारी खटला निकाली निघाला नाही. अजूनही प्रलंबित आहे तिकडे त्यात जमिनीचा वाद सुरू होता तो नुकताच सर्वोच्च न्यायालयाने सोडवला सर्वोच्च न्यायालयाचा आदेश योग्य की अयोग्य हा वेगळाच विषय आहे पण तो अंतिम असल्यामुळे मान्य करणे आपल्याला क्रमप्राप्तच आहे तसे अनेक निर्णय पाळले जात नाहीत किंवा ते बदलण्यासाठी सरकारतर्फे नवीन कायदे केले जातात असं वादातल्या जमिनीवर रामाचे मंदिर बांधण्यासाठी केंद्र सरकारला एक ट्रस्ट स्थापन करायला सांगण्यात आले त्या ट्रस्टवर केंद्र सरकारतर्फे चक्क दोन आरोपींची (नृत्यगोपाल दास आणि चंपतराय बंसल) नियुक्ती करण्यात आली. असे सगळे प्रकार आहेत श्रद्धेच्या अस्मितेच्या

नावाखालील लोकशाही कायदे न्यायपालिका अशी गुंडाळी जाते हे प्रकरणात दिसते हे सर्वात मोठे आव्हान आहे बहुमताचे राजकारण आम्ही 80 टक्के आहोत बाकीच्यांनी आम्ही म्हणून तसे राहायचे आम्ही म्हणू ते खायचे पाहिजे असे ठासून सांगितले जायला लागले 2014 सालापासून ते प्रकरण फारच वाढले त्यापूर्वी याबाबत काही विशिष्ट लोकांकडून फक्त कुजबूज केली जायची आता त्यात बाबत राजरोसपणे बोलले लिहिले जाते समाज माध्यमांवर तर इतकी गरड ओकली जाते की हे सर्व आपल्याला नक्की कुठे घेऊन जाणार आहे ते कळत नाही.त्यातूनच झुंडबळीसारखे प्रकार उद्भवू लागले आहेत. झुंडीला राजमान्यता मिळू लागल्यावर तिचा उपद्रव काही विचारायलाच नको.

8) राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि परिवार:-

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ या जगातला सर्वात मोठ्या संघटनेच्या उल्लेखाशिवाय आपल्या लोकशाही पुढील आव्हाने पूर्ण होणार नाहीत. किंबहुना ही संघटना हेच भारतीय लोकशाही पुढील सर्वात मोठे आव्हान ठरू शकते या संघटनेवर भारत सरकारने तीनदा बंदी घातली पहिल्यांदा गांधी हत्यानंतर दुसऱ्यांदा आणीबाणीच्या कालखंडात आणि तिसऱ्यांदा बाबरी मस्जिद पाडल्यानंतर दिवसेंदिवस ही संघटना वाढत गेली. आणि तिच्या छताखाली असणाऱ्या संघटना ही वाढत गेल्या विशेषता जशी सत्ता मिळत गेली तस तशी वाढ होत गेली संघ आणि संघ परिवारातील संघटना 2014 पूर्वी भारत सरकारवर महागाई, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, शेतकरी आत्महत्या वगैरे अनेक प्रश्नांवर आवाज उठवताना आंदोलने करताना आपण बघितले आहेत पण आज हे सर्व प्रश्न भारताला भेडसावत असताना आणि त्यात प्रचंड वाढ झाली असताना संपूर्ण परिवार गप्पा आहे 2014 सालानंतर दलित मुस्लिम समुदायातील लोकांवरील हल्ल्यात झालेली वाढ ही हा परिवार शांतपणे बघत आहे. उगीच कोणाला काही वाटू नये म्हणून मोघम प्रतिक्रिया त्यांच्या निर्णयाने त्यांना मार्फत दिला जातो बाकी समाजात विष कसे कालवली जाईल दरी कशी निर्माण होईल यालाच खतपाणी घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. आणि हा प्रकार कुठलाही सरकारी यंत्रणा थांबू शकत नाही. साक्षी महाजन, योगी आदित्यनाथ, प्रज्ञा ठाकूर साध्वी प्राची वगैरे सारखे लोक राजकारणात मोठे करण्यामागे काय छुपा अजेंडा आहे हे सुज्ञ लोक जाणतातच करून सावरून नामनिराळे राहणार यात तर या परिवारातील लोकांचा हातकंडा आहे.

वरील प्रकारे अशी अनेक आव्हाने लोकशाही समोर आहेत.

निष्कर्ष - प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे भारतीय राजकारणातील लोकशाहीचे स्वरूप स्पष्ट करून त्यावर जात धर्म वंश पंथ भ्रष्टाचार यासारख्या अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरांचा होणारा परिणाम व त्यातून आजच्या लोकशाही पुढे निर्माण झालेल्या असंख्य आव्हानांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारतातील भारतीय राजकारणातील सामाजिक विषमता दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, भ्रष्टाचार, धार्मिकतेची राजकारण खाजगीकरणातून निर्माण झालेली बेकारीची समस्या, राजकारणातील वाढती गुन्हेगारी यासारखी आव्हाने भारतीय लोकशाही पुढे उभी आहे त्यातून भारतीय लोकशाहीला विशुद्ध स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसते. त्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारतीय नागरिकांनी जागरूक सतर्क असणे गरजेचे आहे. आणि लोकशाही प्रति लोकशाहीच्या मूल्यांप्रति आपल्यामध्ये जागरूकता निर्माण होण्यासाठी जनतेनेच पुढाकार घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भ-

1. इयत्ता दहावी इतिहास व राज्यशास्त्र
2. <https://ejanshakti.com/>
3. प्राचार्य कांबळे आणि एकनाथ खांदवे- भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने- डायमंड पब्लिकेशन
4. भास्कर लक्ष्मण भोळे -गणराज्याचे शासन आणि राजकारण पिंपळापुरे पब्लिकेशन
5. बी.बी पाटील, उर्मिला चव्हाण- भारतीय राज्यघटना- फडके प्रकाशन